

JOANNA PARTYKA
Instytut Badań Literackich PAN
ORCID: 0000-0003-0676758X

DOI: 10.4467/12311960MN.25.049.22736

Oleander – pożyteczny, niebezpieczny i piękny – i jego tajemnicza historia

Oleander – useful, dangerous and beautiful – and its mysterious history

Summary

Oleander (*Nerium oleander*) has sometimes been confused with rhododendron, laurel and even the rose of Jericho. Linguists to this day disagree on the etymology of many of the names by which it was called, and art historians are not sure whether Pythia, the high priestess of the Temple of Apollo at Delphi, depicted in ancient frescoes chews the leaves of the laurel or oleander. Stories about the shrub's properties (magical, medicinal, poisonous, hallucinogenic) date back to the oldest civilizations of the Mediterranean basin. Pliny, Dioscorides, Theophrastus, among others, wrote about it. In some cultures it is an emblematic plant: it was the first to bloom in Hiroshima after the atomic bomb explosion. The motif of this beautiful plant – ornamental, symbolic and useful – is often found in literature, folklore and fine arts. The paper will address all these issues.

Słowa kluczowe: *Nerium oleander*, ziołolecznictwo, tradycja antyczna, mitologia, folklor

Keywords: *Nerium oleander*, herbal medicine, ancient tradition, mythology, folklor

Nazwa

Nerium oleander L. Sp. Pl.: 209 (1753) to roślina interesująca, budząca podziw i lęk, symbolizująca zarówno miłość, jak i zdradę, a zatem niejednoznaczna. Ambiwalentne uczucia budziła już w starożyt-

ności. Jest to krzew bujnie kwitnący i niezwykle odporny, co okazało się po katastrofie atomowej w Hiroszynie – była to pierwsza roślina, która odrosła i zakwitła. W 1973 r. oleander został wybrany głosami mieszkańców Hiroszimy na kwiat miasta¹. Zagadkowość tego krzewu prowokowała przez wieki do konstruowania wokół niego opowieści i legend, których początki dziś trudno już umiejscowić, a które w dużej mierze wiążą się, jak to często bywa w kulturze, z etymologią.

Dla historii oleandra rozważania językoznawcze zdają się fundamentalne, a zatem użyteczne, ponieważ roślina, którą dziś nazywamy oleandrem (*Nerium oleander*) w przeszłości określana bywała jako rododendron lub laur. Te kontrowersje zachowały się w nazwach oleandra w różnych językach. Po francusku to *laurier-rose*, podczas gdy hiszpański termin *adelfa* ma etymologiczny związek z grecką nazwą ‘dafne’, którą starożytni Grecy określali zarówno laur, jak i oleander. Z kolei, autorzy hasła „*Nerium oleander*” w angielskiej WIKIPEDII, powołując się na uznany słownik Merriama-Webstera zauważają, że słowo ‘oleander’ jest zniekształconą w średniowieczu łacińską nazwą rośliny, która w klasycznej łacinie brzmiała *arodandrum* lub *rododendron* (z greki), a początkowa część wyrazu, ‘olea’ ma związek z podobieństwem krzewu do oliwki europejskiej (*Olea europea* L.). Przytaczają też inną teorię, zgodnie z którą oleander to zlatynizowana forma greckiego rzeczownika złożonego z czasownika *olloyo* (ὀλλύω) ‘zabijam’ oraz użytego w dopełniaczu rzeczownika określającego człowieka, *aner* (άνήρ), czyli *andros* άνδρός².

W efekcie otrzymujemy dość dramatyczną nazwę pięknego krzewu, która brzmiałaby po polsku ‘zabijam człowieka’. *Nerium oleander* jest bowiem rośliną silnie toksyczną, a przez to także silnie nacechowaną kulturowo.

Należy jeszcze dodać, że rodzajowa nazwa *Nerium* pochodzi od greckiego słowa *nēros* (νηρός) oznaczającego wodę, ze względu na naturalne siedlisko oleandrów wzdłuż rzek i strumieni. Pod nazwą *Nerion* opisuje oleander Dioskorides w traktacie *De Materia Medica*, ks. IV, 82, dodając jednak, że niektórzy określają roślinę mianem *Rhododaphne*, *Rhododendron* czy *Laurorosa*. Grecki medyk w I w. podaje, że kwiaty i liście krzewu są silnie toksyczne dla większości czworonożnych stworzeń, choć wyciąg z rośliny zmieszany z rutą i winem sta-

¹ Por. J.R. McNeill, R.P. Tucker, S. Laakkonen, T. Vuorisalo (red.), *The Resilient City in World War II: Urban Environmental Histories*, London 2019, s. 287.

² Por. <https://en.wikipedia.org/wiki/Nerium> [dostęp: 25.11.2024].

nowi skuteczne antidotum na jad żmii³. Tę informację znajdujemy także u Pliniusza Starszego w *Historii naturalnej* (24,2)⁴. Do pochodzenia nazwy interesującej nas tu rośliny powróć w części poświęconej oleandrowi w literaturze.

Właściwości lecznicze

Tradycyjnie oleander wykonywany był przez wieki w leczeniu różnych schorzeń, przede wszystkim związanych z sercem. Zawarte w liściach glikozydy nasercowe pomocne były w nadciśnieniu i arytmii zanim zaczęto stosować naparstnicę (*Digitalis* L.). Stosowano oleander na gorączkę i malarię, miał pomagać na wypadanie włosów i zwalczać łupież. Leczą nim astmę, epilepsję, biegunkę i wrzody żołądka.

Doceniano właściwości przeciwzapalne rośliny. Liście oleandra miały korzystnie wpływać na proces gojenia się ran. W XV-wiecznym herbarzu *Hortus Sanitatis* znajduje się informacja o zbawiennym wpływie oleandrowego plastra na ból pleców⁵.



Ryc. 1. *Nerium oleander*, Dioscorides, manuscript Codex Vindobonensis Med. Gr. I, or Codex Aniciae Julianae, folio 283r, domena publiczna

³ Pedanii Dioscoridis Anazarbei *De materia medica libri quinque*, Lipsiae 1829, s. 578-579, <https://www.biodiversitylibrary.org/item/182103#page/610/mode/1up> [dostęp: 25.11.2024].

⁴ C. Plini Secundi *naturalis historiae libri XXXVII*: “*Rhododendros ne nomen quidem apud nos invenit Latinum; rhododaphnen vocant aut nerium. mirum folia eius quadripedum venenum esse, homini vero contra serpentes praesidium ruta addita e vino pota. pecus etiam et caprae, si aquam biberint, in qua folia ea maduerint, mori dicuntur*”, <https://scaife.perseus.org/reader/urn:cts:latinLit:phi0978.phi001.perseus-lat2:24.11?q=nerium&qk=form> [dostęp: 5.11.2024]. Por. W. Dymock, C.J.H. Warden, *Pharmacographia Indica: A History of the Principal Drugs of Vegetable Origin, Met with in British India*, vol. 2, London 1891, s. 399.

⁵ Zob. [H]ortus Sanitatis: *De Herbis et Plantis. De Avibus et Volatilibus. De Animalibus et Reptilibus. De Piscibus et Natatilibus. De Lapidibus et in terre venis nascentibus. De Urinis et earum generibus. Tabula insuper medicinalis de omnibus iis: guae in singulis tractatibus continentur*, Venetiis 1536. Por. <https://blog.metmuseum.org/cloistersgardens/2010/09/24/pretty-poison> [dostęp: 25.11.2024].

Wymieniając tradycyjnie stosowane środki na te rozliczne schorzenia podkreśla się jednak często, że ich skuteczność nie została udowodniona naukowo. Charles W. Fetrow i Juan R. Avila w popularnej pracy *The Complete Guide to Herbal Medicines* (Springhouse Corporation 2000) piszą, że „[p]omimo [...] długiej historii stosowania leczniczego, należy unikać oleandra – jest silnie trujący. Połknięcie tylko jednego liścia może zabić zdrową osobę dorosłą. Śmierć zwykle wynika z niewydolności serca lub paralizu oddechowego”⁶.

Oleander jest na tyle trujący, że przekazywana w różnych źródłach anegdotyczna informacja o śmiertelnym zatruciu po zjedzeniu mięsa pieczonego na gałązkach oleandra jest całkiem prawdopodobna. Legenda mówi o wojownikach Aleksandra Wielkiego i żołnierzach napoleońskich w Hiszpanii w czasie walk o niepodległość w 1808 r., którzy w taki właśnie sposób mieli stracić życie⁷.

Częściowo potwierdzone natomiast zostały właściwości przeciwnowotworowe, przeciwwirusowe, zdolność neutralizowania wolnych rodników i pozytywne działanie na układ odpornościowy. Ze względu na wysoką toksyczność oleander pozostaje jednak rośliną niebezpieczną i ostrzega się przed jego samodzielnym stosowaniem, choć, jak się wydaje, współczesna farmakologia obłaskawiła już nieco tego roślinnego mordercę.

Pytia i oleander

W 2014 r. w czasopiśmie medycznym „*Perspectives in Biology and Medicine*” pojawił się artykuł greckiego historyka medycyny Haralamposa Harissisa zatytułowany *A bittersweet story: the true nature of the laurel of the Oracle of Delphi*. Autor podważył przekonanie o tym, że delficka kapłanka przygotowując się do prorokowania wspomagała się liśćmi lauru, by sprowadzić na siebie boski szał. Harissis twierdzi, że „opisanych w starożytnych źródłach objawów klinicznych w zachowaniu Pytii nie można przypisać stosowaniu lauru, który jest nieszkodliwy. Przegląd współczesnej literatury toksykologicznej wskazuje, że to właśnie oleander powoduje podobne objawy”⁸. A zatem Pytia przed

⁶ „Despite [...] long history of medicinal use, you should avoid oleander – it’s highly poisonous. Swallowing just one leaf could kill a healthy adult. Death typically results from heart failure or respiratory paralysis”, Ch. W. Fetrow, J.R. Avila, *The Complete Guide to Herbal Medicines*, New York 2000, s. 392.

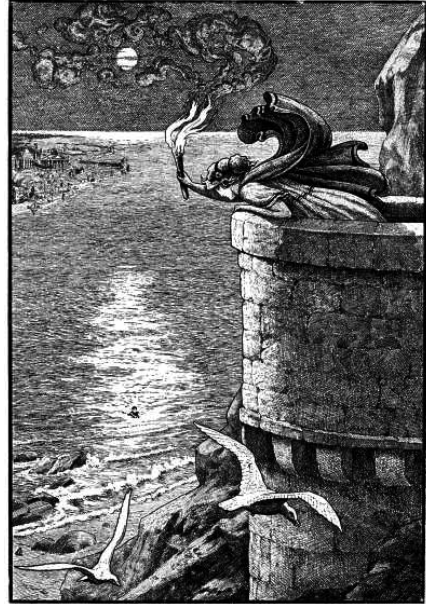
⁷ E.A. Dauncey, S. Larsson, *Plants That Kill: A Natural History of the World’s Most Poisonous Plants*, Princeton 2018, s. 8.

⁸ „[T]he clinical symptoms of the Pythia, as described in ancient sources, cannot be attributed to the use of sweet bay, which is harmless. A review of contemporary

przystąpieniem do udzielania zadawanych jej pytań miała korzystać z halucynogennych właściwości oleandra, a nie lauru. Zapewne wdychała dym z palących się gałązek, uznany również za toksyczny, lub żuła drobne kawałki liści.

Leander i oleander – mitologia, etymologia i realizacja mitu w kulturze

Źródłem powiązania postaci Leandra z kwitnącym krzewem jest znana z mitologii greckiej tragiczna historia dwojga kochanków. Leander, młody Grek, zakochał się w pięknej Hero, trackiej kapłance poświęconej Afrodycie. Związek musieli zatem utrzymywać w tajemnicy. Kochankowie mieszkali po obu stronach cieśniny Hellespont (Dardanele), Leander co noc płynął zatem do ukochanej, która wskazywała mu drogę pochodnią umieszczoną na szczycie wieży, miejscu jej uwięzienia. Pewnej nocy Leander utonął podczas burzy morskiej, nie mogąc pokonać olbrzymich fal. Gdy Hero po całej nocy oczekiwania dostrzegła jego ciało wyrzucone na brzeg, w samobójczym skoku rzuciła się z wieży do morza.



Ryc. 2. Elsie Finimore Buckley, *Children of the Dawn. Old Tales of Greece* (1908); ilustracja do książki, domena publiczna].

Mit Leandra i Hero popularny był w całej Europie, nawiązywano do niego w literaturze, sztukach pięknych, muzyce i folklorze⁹. Rozpowszechniony został przez Owidiusza w *Heroidach*¹⁰. W V w. grecki poeta Muzajos poświęcił bohaterom mitu długi poemat napisany

toxicological literature indicates that it is oleander that causes symptoms similar to those of the Pythia”, H. Harissis, *A bittersweet story: the true nature of the laurel of the Oracle of Delphi*, „Perspectives in Biology and Medicine” 2014, t. 57 nr 3, s. 351–360, <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/25959349/#heading> [dostęp: 25.11.2024].

⁹ Zob. B.O. Murdoch, *The Reception of the Legend of Hero and Leander*, Leiden 2019; S. Montiglio, *The Myth of Hero and Leander: The History and Reception of an Enduring Greek Legend* (Library of Classical Studies), London–New York 2018.

¹⁰ Owidiusz, *Heroidy*, tłum., oprac. W. Markowska, Kraków 1986, s. 156–172.

heksametrem, złożony z 348 wersów. Utwór Muzajosa doczekał się wielu przekładów na język polski, pierwszego dokonał sekretarz Stefana Batorego, Jan Walenty Jakubowski (*Leander i Hero*, Oficyna Szarffenberga, Kraków 1572). Popularny był w polskiej poezji ludowej. W 1595 r. Sebastian Fabian Klonowic o tragedii kochanków wspominał w poemacie *Flis*:

Do Wenusowej Ksieni niegdy pływał
Drogi Leander i morze przebywał
Ku świecy, którą trzymała na łonie,
Na drugiej stronie
Ero nadobna. On sam był jej darem,
On był i łodzią, onże i towarem,
On sam był szyprem i panem i posłem,
Flisem i wiosłem.
Ale iż bardzo ufał swojej sile,
Nie patrząc wiatru i pogodnej chwile
Dał gardło w wodzie nie dostawszy gruntu
Śród Helespontu.
Dobry choć równy zysk doma na suszy;
Domowa miłość nie tak ciężka duszy.
Tu rób, tu miłuj, nie będziesz za szkodą,
Nie baw się wodą¹¹.

Przez wieki powstawały różne wersje opowieści. Jedna z nich mówi, że Hero nawoływała kochanka nad brzegiem morza, wzdychając „O! Leander, O! Leander”. A gdy znalazła jego ciało, dostrzegła w zaciśniętej dłoni piękny kwiat, który na pamiątkę ich miłości nazwany został oleandrem¹².

Bayard Taylor, XIX-wieczny amerykański podróżnik i autor poczytnych reportaży tak pisze o pochodzeniu nazwy oleander:

Zabawiałem się odkrywaniem pochodzenia nazwy tej pięknej rośliny, które niech wystarczy, dopóki ktoś nie znajdzie lepszego. Hero, gdy fale wyrzuciły na brzeg ciało jej kochanka, pochowała go pod krzewem i zwykła była tam co dzień przesiadywać, opłakując jego przedwczesną śmierć. Zdarzyło się, że pewien cudzoziemiec, ogrodnik, przechodził obok właśnie wtedy, gdy krzew obsypany był kwieciami. Pozostając pod ogromnym wrażeniem jego piękna, zapytał Hero o nazwę rośliny. Ona jednak, pogrążona w smutku, zatopiona w myślach o kochanku, splotła dłonie i westchnęła:

¹¹S.F. Klonowic, *Flis to jest spuszczenie statków Wisłą i inszymi rzekami do niej przypadającymi*, w. 293–308, oprac. S. Hrabec, Wrocław 1951 (BN seria I nr 137), s. 34–35.

¹²Zob. J. St. Bystron, *Hero i Leander w tradycji ludowej*, Kraków 1934 (Prace Polskiego Towarzystwa dla Badań Europy Wschodniej i Bliskiego Wschodu” nr 4, 1933/34).

„O Leander! O Leander!”, co ogrodnik natychmiast zapisał w swoim notesie jako nazwę krzewu; który do dziś znany jest jako oleander¹³.

Dywagacje amerykańskiego podróżnika wpisują się w popularne w XIX w. dociekania etymologiczne powiązane z folklorem. Oleander, którego naturalnym habitatem są kraje basenu Morza Śródziemnego często pojawiał się w kontekstach folklorystycznych w kulturach śródziemnomorskich jako składnik naturalnego otoczenia. Nie ulega wątpliwości, że jest rośliną przyciągającą wzrok – ma wiecznie zielone liście oraz długo i obficie kwitnie, co sprawia, że jest rośliną pożądaną w ogrodach, niezależnie od tego, że rośnie także dziko i nie wymaga specjalnych zabiegów pielęgnacyjnych.

Oleander w Biblii

Oleander, jako krzew popularny w Palestynie i Izraelu, a więc w Ziemi Świętej, występował w Biblii (choć w sposób nieco pokrętny, nigdzie w Piśmie św. nie pada jego nazwa) i notowany jest w słownikach roślin biblijnych. Wiele wskazuje na to, że biblijną różę można identyfikować z interesującą nas tu rośliną. I tak, werset z „Poematu o Mądrości” z Księgi Eklezjastyka „[W]ywyższyłam się jako palma w Kades / i jako szczepienie różej w Jerychu” odnosi się zapewne do oleandra (Syr 24,18). Podobnie jak „[R]óża wsadzona nad strumieniem wód” z innego rozdziału tej Księgi (Syr 39,17)¹⁴. Zofia Włodarczyk, autorka leksykonu poświęconego roślinom biblijnym, podkreśla, że różę z Biblii są wciąż przedmiotem dyskusji i sporów wśród botaników co do ich identyfikacji¹⁵. W tych dwóch wspomnianych przypadkach na oleandra wskazuje

¹³ „I amused myself with finding a derivation of the name of this beautiful plant [oleander], which may answer until somebody discovers a better one. Hero, when the corpse of her lover was cast ashore by the waves, buried him under an oleander bush, where she was accustomed to sit daily, and lament over his untimely fate. Now, a foreign horticulturist, happening to pass by when the shrub was in blossom, was much struck with its beauty, and asked Hero what it was called. But she, absorbed in grief, and thinking only of her lover, clasped her hands, and sighed out: «O Leander! O Leander!» which the horticulturist immediately entered in his note-book as the name of the shrub; and by that name it is known, to the present time”. B. Taylor, *Lands of the Saracens or Pictures of Palestine, Asia Minor, Sicily, and Spain*, rozdz. XVIII: *The Pass of Mount Taurus*, w: *Bayard Taylor's Works* vol. 11: *Lands of the Saracens*, New York 1904, s. 237, <https://www.gutenberg.org/files/10924/10924-h/10924-h.htm> [dostęp: 5.12.2024].

¹⁴ Cytaty z Biblii za: *Biblia w przekładzie księdza Jakuba Wujka z 1599 r.*, transkrypcja typu „B” oryginalnego tekstu z XVI w. i wstępy ks. J. Frankowski, Warszawa 1999. Oznaczenia ksiąg za: *Biblia Tysiąclecia – Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, opracował zespół biblistów polskich z inicjatywy benedyktynów tynieckich, Poznań 1983.

¹⁵ Z. Włodarczyk, *Rośliny biblijne. Leksykon*, Kraków 2011, s. 185–186.



Ryc. 3. Luca Signorelli, *The Marriage of the Virgin*, c. 1490–1491, National Gallery of Art, Washington, domena publiczna; il. 4 José Sánchez, *The Marriage of the Virgin*, c. 1690, Metropolitan Museum of Art, Nowy Jork, domena publiczna

środowisko występowania – strumień wody. Nie bez znaczenia jest zapewne i to, że kwiaty oleandra przypominają różę.

Ciekawym śladem nawiązań do Biblii jest jedna z włoskich regionalnych nazw oleandra: *la mazza di San Giuseppe*, czyli laska/różdżka św. Józefa. Ewangelia Pseudo-Mateusza, jedna z ewangelii apokryficznych, opowiada o akcie przyjmowania Maryi w opiekę przez Józefa. Wobec konieczności znalezienia prawego małżonka dla Maryi, arcykapłan zwołał wszystkich nieżonatych mężczyzn z rodu Dawida, prosząc, by złożyli na ołtarzu swoje różdżki. Zgodnie z prorocstwem jedna z nich miała zakwitnąć, a na jej końcu miał ukazać się Duch św. w postaci gołębiczy – znak, komu powinna być przeznaczona Maryja. Tak stało się z różdżką Józefa (ewidentne nawiązanie do motywu laski Aarona z Księgi Liczb (Lb 17,5-9)¹⁶.

W licznych przedstawieniach plastycznych o tematyce zaślubin Józefa z Maryją najczęściej na różdżce pojawia się lilia. Zdarza się, że kształt kwiatu wskazuje jednak na oleander.

W XIX-wiecznym włoskim czasopiśmie „*Natura ed Arte*” w dziale „*Nel regno di Flora*” ukazała się notatka włoskiego dziennikarza-przyrodnika Ferruccio Rizzattiego zatytułowana „*La Mazza di s. Giuseppe*”. Czytamy w niej:

¹⁶ Por. Ewangelia Pseudo-Mateusza w: *Apokryfy Nowego Testamentu*, red. ks. M. Starowiejski, t. 1: *Ewangelie Apokryficzne*, cz. 1, Lublin 1986, s. 248.

W dolinie jeziora Garda, w dolinie Andory w Ligurii, na górze Argentaro w Toskanii, w Kalabрії, na Sardynii, na Korsyce kwitnie obecnie *mazza di San Giuseppe* lub leander, roślina zwana przez botaników *Nerium oleander*. [...] Nazwa *mazza di San Giuseppe* związana jest w jakiś sposób z księgami apokryfów, w których opowiada się o zaślubinach Maryi Dziewicy ze św. Józefem.

Dalej autor przytacza legendę, dodając, że w księgach nie pojawia się nazwa kwiatu i że „nie wiadomo, skąd przypuszczenie, że był to oleander”¹⁷.

Nerium oleander, krzew pięknie prezentujący się zarówno w ogrodach, jak i w przydrożnych rowach, leczniczy, a zarazem trujący, symbolizujący w kulturze zarówno dobre, jak i złe emocje jest rośliną interesującą i zasługującą na szczególną uwagę: botaników, farmaceutów i historyków farmacji, etnologów i literaturoznawców.

Ma też swój liczny krąg wielbicieli, którzy założyli w Stanach Zjednoczonych w 1966 r. International Oleander Society¹⁸. Siedzibą Towarzystwa jest Galvestone w Teksasie, miasto leżące na wyspie o tej samej nazwie, a miejscowość szczyci się najpiękniejszymi odmianami oleandra na świecie. Pod koniec kwietnia odbywają się coroczne festiwale mu poświęcone. Na stronie internetowej Towarzystwa zamieszczone są rozliczne informacje o roślinie, mające jednak charakter wybitnie popularny i anegdotyczny. Niemniej jednak trzeba przyznać, że *Nerium oleander* został tam wszechstronnie doceniony.

Bibliografia

Źródła

Apokryfy Nowego Testamentu, red. ks. M. Starowiejski, T. I: *Ewangelie Apokryficzne*, cz. 1, Lublin 1986.

Biblia w przekładzie księdza Jakuba Wujka z 1599 r., transkrypcja typu „B” oryginalnego tekstu z XVI w. i wstępy ks. J. Frankowski, Warszawa 1999.

¹⁷ „Nelle convalli del lago di Garda, nella valle d’ Andora in Liguria, sul monte Argentaro in Toscana, in Calabria, in Sardegna, in Corsica, è ora fiorente la mazza di San Giuseppe o leandro, che i botanici chiamano *Nerium oleander*. [...] Mazza di S. Giuseppe deriva, non si sa bene come, da quanto narrano i *Libri Apocrifi* intorno allo spozalizio di Maria Vergine con S. Giuseppe”. „I *Libri* per altro non danno nome alcuno ai fiori che apparvero sulla verga, e, lo ripeto, non si sa come si supponesse, e quando, e da chi, fossero di leandro”, „Natura ed Arte. Rassegna quindicinale illustrata italiana e straniera di scienze, lettere ed arti” 1895–1896, s. 527.

¹⁸ Zob. <https://www.oleander.org/> [dostęp: 5.12.2024].

Dymock W., Warden C.J.H., *Pharmacographia Indica: A History of the Principal Drugs of Vegetable Origin, Met with in British India*, vol. 2, London 1891.

[H]ortus Sanitatis: De Herbis et Plantis. De Avibus et Volatilibus. De Animalibus et Reptilibus. De Piscibus et Natatilibus. De Lapidibus et in terre venis nascentibus. De Urinis et earum generibus. Tabula insuper medicinalis de omnibus iis: guae in singulis tractatibus continentur, Venetiis 1536.

Klonowicz S.F., *Flis to jest spuszczenie statków Wisłą i innymi rzekami do niej przypadającymi*, oprac. S. Hrabec, Wrocław 1951 (BN seria I nr 137).

Owidiusz, *Heroidy*, tłum., oprac. W. Markowska, Kraków 1986, s. 156–172.

Pedani Dioscoridis Anazarbei, *De materia medica libri quinque*, Lipsiae 1829.

Taylor B., *Lands of the Saracens or, Pictures of Palestine, Asia Minor, Sicily, and Spain*, rozdz. XVIII: *The Pass of Mount Taurus*, [w:] Bayard Taylor's Works vol. 11: *Lands of the Saracens*, New York 1904.

Literatura

Bystroń J.S., *Hero i Leander w tradycji ludowej*, Kraków 1934 (Prace Polskiego Towarzystwa dla Badań Europy Wschodniej i Bliskiego Wschodu nr 4, 1933/34).

Dauncey E.A., Larsson S., *Plants That Kill: A Natural History of the World's Most Poisonous Plants*, Princeton University Press, Princeton 2018.

Fetrow Ch.W., Avila J.R. *The Complete Guide to Herbal Medicines*, Simon and Schuster, New York 2000.

Harissis H.V., *A bittersweet story: the true nature of the laurel of the Oracle of Delphi*, „Perspectives in Biology and Medicine” 2014, t. 57 nr 3, s. 351–360, DOI 10.1353/pbm.2014.0032.

Montiglio S., *The Myth of Hero and Leander: The History and Reception of an Enduring Greek Legend* (Library of Classical Studies), I.B. Tauris, London–New York 2018.

Murdoch B.O., *The Reception of the Legend of Hero and Leander*, Brill, Leiden 2019.

Rizzatti F., *La mazza di S. Giuseppe*, „Natura ed Arte. Rassegna quindicinale illustrata italiana e straniera di scienze, lettere ed arti” 1895–1896, s. 527.

The Resilient City in World War II: Urban Environmental Histories,
red. S. Laakkonen, J.R. McNeill, R.P. Tucker, T. Vuorisalo, Palgrave
Macmillan, London 2019.

Włodarczyk Z., *Rośliny biblijne. Leksykon*, Instytut Botaniki im.
W. Szafera PAN, Kraków 2011.